

Francesca Menegoni

A jogok összeütközése Hegel gyakorlati filozófiájában*

1. Az egyes joga, a közösség joga és az individuális identitásra irányuló kérdés

Előadásomban az egyes egyén jogainak a közösség jogaival való összeütközése néhány aspektusával szeretnék foglalkozni Hegel gyakorlati filozófiájában, méghozzá a szubjektív identitás meghatározására vonatkozó probléma háttere előtt: olyan probléma ez, amely jelenleg különösen időszerű a filozófiai vitában. Nagy területet átfogó és összetett kérdésről van szó, mind Hegel vonatkozásában, még inkább pedig az individuális identitás meghatározásával kapcsolatban, hisz olyan területről van szó, amelyen napjainkban olyan különböző kompetenciák és hozzájárulások mozognak és találkoznak, amelyek az ontológia, az episztemológia, az elmefilozófia, a társadalom- és cselekvésemélet vidékeiről érkeznek. Mindaz, amit mondhatok, nem egyéb, mint csupán egy olyan értekezés vázlatja, amelynek egészen más terjedelműnek kellene lennie.

Nehogy ez az előszó mindjárt kéréstlen védekezésékként, következképp pedig önvádként csengjen, mindjárt rá is térnék a témára azzal, hogy az egyik legismertebb tézist választom ki azoknak a tanulmányoknak a panorámájából, amelyek az utóbbi évtizedekben az identitás témájával foglalkoztak: azt a tézist, amely a szubjektumban egyfelől közösségének produktumát látja – olyan individuumot, akinek lényét a közösség erkölcsi és normái ihletik és határozzák meg –, másfelől pedig egy áthatolhatatlan szilárdság hordozóját.¹ Elismerés és kölcsönösség egyrészt, vagy konfliktushelyzet és a másik elnyomása másrészt –

*A tanulmány annak a hasonló című előadásnak a szerkesztett változata, amely 2006. szeptember 30-án hangzott el Debrecenben, a „Hegels Theorie der Individualität” konferencia keretében.

¹ Valamennyiük helyett álljon itt Charles Taylor neve, bár a tézis a közösség és a közösség tagjainak résztvevő cselekedetei közötti körforgásról – ahol is a közösség tagjai olyan egyéni jogok hordozói, amelyeket a közösségnek óvnia kell –, valamint az egyén, illetve a közösség identitására irányuló kérdés – ahol is egyiket sem mozdulatlan szubjektumként, hanem mindkettőt folyamatos fejlődésben lévő lényként szemléljük –, a kommunitarizmus valamennyi olyan képviselőjénél megtalálható, akinek álláspontjai felsorakoztak az individuális jogokat előtérbe állító gondolkodók érvei mellé. Szívesebben beszélek „melléjük való felsorakozásról”, mintsem „velük való szembenállásról”, hiszen a két párt részéről bejelentett igények a jelentős különbségek és a jól kivehető ellentétek mellett jó

nos, ezek a lehetséges következményei ennek az alternatívának, mely egyébként a Hegel etikai-politikai felfogásának alapelveit jellemző aspektusok egyike.

A kanti gyakorlati filozófia határozott visszatérése után, amely a múlt század második felében zajlott, és amely nagy becsben tartotta az olyan fogalmakat, mint a szubjektum önállósága és önrendelkezése a jog és a moralitás területén, valamint a politika síkján a szabadság, az egyenlőség és a népek és államok közötti béke, mostanában Hegel gyakorlati filozófiája iránt figyelhetünk meg újult érdeklődést. Ebben a szemléletváltásban, amelyben a logikai-episztemológiai kérdések társadalomontológiai témákkal fonódnak össze, különböző tényezőké az érdem, ám a legnyilvánvalóbbak közé tartozik az az érdeklődés, amely az analitikus filozófia bizonyos (mindenekelőtt tengerentúli) szektorai és a társadalomtudományok részéről nyilvánul meg a jelzett témák iránt. Az utóbbiak különösen fogékonyak a hegeli felfogás olyan középponti kategóriái iránt, mint az elismerés, a különbözőség és másság, a dialektika, valamint a dialogikus konfrontáció és a közösséghez való tartozás.

Olyan korokban, mint a miénk, amikor a közintézményekbe (az iskoláktól a bíróságokig, a munkás-szakszervezetektől a hagyományos pártokig) vetett csekélyebb vagy hiányzó bizalom sokak számára egyenesen arányos ama szükséglettel, hogy olyan értékekben higgyenek, mint a szolidaritás, az együttműködés és az emberi jogok tisztelete, egyszerűbb, ha ezeket a szükségleteket a közösségre vonatkoztatjuk, mintsem a polgári társadalomra vagy az államra. A közösség fogalma ugyanis tágabb és rugalmasabb, minthogy olyan kulturális és kötelességbeli kötődéseket hoz magával, amelyeket nem jogi-szerződészerű normák szilárdítanak meg, hanem *fines in consequentia venientes* gyanánt olyan közösségi érdekek, célok és tervek, amelyeket a dialogikus praxisnak köszönhetően hatékonyan ismernek el és ezáltal elfogadnak. Még ha a közösségek különféle alapokon nyugszanak is (lehetnek földrajziak, társadalmiak, kulturális, tudomá-

néhány, nem mellékes közös vonást is mutatnak, kezdve azon a tényen, hogy egyikük sem ismeri félre a lényegi jogai folytán minden egyes individuumnak kijáró egyenlő figyelembevételt és tiszteletet. A kommunitarizmus és a liberális neokonstruktualizmus analitikus áttekintését lásd: C. Senigaglia: *La comunità a più voci. Identità, pluralismo democratico e interculturalità nel comunitarismo contemporaneo*. FrancoAngeli, Milano, 2005.

² A „község” és „közösség” szavak gyökere a „közönséges” megnevezésben van, amely, miként Kant tanítja (*Az ítélőerő kritikája*, 40. §.) ebben az összefüggésben nem szokványosat vagy triviálist jelent, hanem a latin *communis*-nak felel meg. Ennek következtében a közösségi érzék vagy *sensus communis* az az érzék, amelyben a többiekkel együtt osztozunk, vagy amely – éppen közös volta folytán – lehetővé teszi az általános alapelvek vagy megítélések közlését, illetve a róluk való megegyezést. Ezt a témát tárgyaltam az alábbi helyen: F. Menegoni: *L'apriori del senso comune in Kant: dal regno dei fini alla comunità degli uomini*. *Verifiche* 19. (1990), 13-50.

nyos, vallási stb. természetűek), mégis számos olyan értékre hivatkoznak, amelyek közösek – nem azért, mintha általánosak volnának, hanem mert sokan osztoznak bennük, következésképpen összekötik azokat, akik elismerik őket és felismerik magukat bennük.²

De melyek tulajdonképpen az egyes jogai, és milyen jogai vannak a közösségnek? Létezik-e olyan joga az egyesnek, mely nem pusztán az antagonista jogára korlátozódik, és van-e olyan joga a közösségnek, mely nem csupán azoknak az intézményeknek a joga, amelyek a nyilvános ügyeket irányítják és igazgatják? Vajon képes-e az individualizmusnak és a partikularizmus valamennyi formájának hegeli kritikája, amely (a platóni–arisztotelészi felfogás örököséként) az állam organikus és teleológiai fogalmának nevében lép fel, és amely szerint az egész elsődleges a részeihez képest, e részek pedig az egész tagolódását ábrázolják – nos, képes-e ez a kritika egyértelmű válasszal szolgálni a fenti kérdésekre? Michael Quante és David Schweikard például nemrégiben olyan tézissel álltak elő, mely szerint Hegelnek sikerül „a holisztikus társadalomfilozófia és egy liberális álláspont összeegyeztetése”.³ Ebből kitetszik, hogy a hegeli filozófia még mindig vonzó alternatívát kínál az olyan dualizmusokkal szemben, amelyek az integrális holizmust egy éppoly radikális individualizmussal, vagy a kommunitarizmust a liberalizmussal állítják szembe. Számomra úgy tűnik, hogy a hegeli filozófiában a politikai-állami közösség jogainak érvényesítése lépést tart az egyes jogának védelmével, miként az véleményem szerint világosan látható *A jogfilozófia alapvonalai* 260. paragrafusában.⁴ Miután ugyanis kiváltotta mindazok haragját, akik úgy vélik, nem érdemes tovább olvasni, miután leszögezte: az állam „a konkrét szabadság valósága”, Hegel megmagyarázza, hogy e konkrét szabadság abban áll, hogy „a személyes egyediség” elismeri az államot, s az ő különös érdekei is elismerést nyernek, úgyhogy sem az állam nem érvényes az egyének „különös érdeke, ennek tudása és akarása” nélkül, sem pedig az utóbbiakra nem igaz az, hogy csak magánérdekeikért élnek.⁵

Jelen előadásomban röviden utalok majd ennek a kettős jognak egyes aspektusaira, hogy megmutassam, a mindenkori jogok és köteleességek kölcsönös elismerése révén mind az egyén, mind pedig a közösség teljességgel tudatára ébred önnön identitásának.

³ Vö. M. Quante – D. Schweikard: „... die Bestimmung der Individuen ist, ein allgemeines Leben zu führen”. La struttura metafisica della filosofia sociale di Hegel. In A. Bellan – I. Testa (ed.): Hegel e le scienze sociali *Quaderni di teoria sociale* 5. (2005), 221–249, 245. sk.

⁴ G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 269. sk. Egyébként éppen a 260. § egyike azon helyeknek, amelyek felgerjesztik „a liberalizmus haragját”, Haym-tól Popperig és sok más szerzőig, miként H. Schnädelbach hangsúlyozza: Die Verfassung der Freiheit. In L. Siep (Hrsg.): G. W. F. Hegel. *Grundlinien des Philosophie des Rechts*. Berlin, 2005, 243–265.

⁵ Hegel: i. m. 269.

2. A jog és a jogok

Való igaz, hogy nem kevés olyan hegeli állítás van, amelyek, különösen, ha kiveszik őket szövegkörnyezetükből, igazolják azt a szemrehányást, mely szerint Hegel nem hagy teret az egyéni jogok számára.⁶ Már tisztán példa gyanánt is elegendő, ha az etikai szubsztanciának mint olyan „hatalmak” sokaságának a meghatározására emlékeztetünk, amelyek az egyének életét irányítják, akik viszont e hatalmak szükségszerűségével szemben csupán akcideneciák,⁷ és akik csak rendkívüli hősi, mitikus vagy mítosszá emelt személyiségek zsenialitásában nyerik el konzisztenciájukat. Ugyanez vonatkozik a polgári társadalom meghatározására, amely mint „az atomisztika rendszere”⁸ a különös érdekek antagonizmusán és konkurenciáján alapul, amelyeknek következképpen abban a „szubsztanciális közpfogalomban” kell megtalálniuk összetételüket, amely az állami kormányapparátusokból áll.⁹ Ha erre az útra lépünk, vég nélkül sorolhatnánk a példákat, és csupán a bőség zavarával küszködnénk.

Hegel gyakorlati filozófiája azonban valójában sokkal szerteágazóbb ennél: csak a teljes hegeli rendszer komplexumából lép elénk, és abban az egységes elméleti struktúrában gyökerezik, amely e rendszert alátámasztja. Ennek a korántsem egyenes útnak a szakaszai,¹⁰ mely elvezeti Hegelt jogi-morális és szociális-politikai felfogásának kifejtéséhez, arról tanúskodnak, hogy Hegel – az egyetemes jogainak megfogalmazása mellett – állandó figyelmet szentelt a különös jogainak is. Ha tehát igaz az, hogy az érvényesnek elismert normák és intézmények erkölcsiségében fel kell oldódnia az egyes emberek kötekedő konokságának, akkor az is igaz, hogy az önmagában szent szabadság ama tartományának elis-

⁶ Az e témákról folytatott diszkussziót az is bonyolítja, hogy a benne részt vevők olykor, úgy tűnik, nem tesznek világos különbséget holizmus és totalitarizmus között, mintha a második megjelölés az elsővel valamiféle kölcsönviszonyban állna, vagy emennek következménye volna a gyakorlat síkján. A hegeli filozófia a maga spekulatív szerkezetével bizonyos holisztikus jellegű, ám anélkül, hogy ez felelőssé tenné mindazon különféle természetű ideológiai totalitarizmusokért, amelyeket a nyakába varrnak.

⁷ Hegel: i. m. 178. 145. §.

⁸ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* III. *A szellem filozófiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 309. 523. §.

⁹ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* I. *A logika*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 296. 198.§, megjegyzés.

¹⁰ Mint ismeretes, ezek az útszakaszok azt mutatják meg, miként jut el Hegel e téma rendszeres megfogalmazásához egy előrehaladó kidolgozási folyamat során, amelyet – mindenekelőtt a jénai írásokban – a jog, a moralitás és az erkölcsiség viszonyának artikulálását illető változtatások jeleznek. E téma kidolgozásának rekonstrukciójával kapcsolatban lásd F. Menegoni: *Moralità e morale in Hegel*. Padova, 1982.

merése, amelyben az individuumok kibontakoztathatják személyiségüket és kreativitásukat, egyike Hegel legrégebbi és legszilárdabb meggyőződéseinek.

E meggyőződés tanúságait képezik a *Németország nem állam többé...* kezdetű kézirat (1802/03) töredékei,¹¹ amelyekben a kézműipar és a vállalkozás szabadságának megfogalmazása a különféle nyelvek, erkölcsök és kultúrák mint a modern államok életében szükséges tényezők méltatásához társul.¹² Ugyanilyen világosak a társadalmi testületek önkormányzatra való jogát,¹³ valamint az állam azon köteleességét kimondó kijelentések, hogy garantálja és védelmezzé a polgárok tevékenységeit, akiknek szabadsága szent.¹⁴ Az emberi jogokat – a törvény előtti egyenlőséget, az élet és a tulajdon biztonságát, a foglalkozásbeli-, mozgás- és vallásszabadságot – következésképpen első politikai tárgyú írásaitól kezdve érvényre juttatja Hegel, és éppen Németország alkotmányának témájával összefüggésben.

Az első megfigyeléshez mindjárt egy további is kapcsolódik: mindannak, ami a szabadságot illeti, szent jellege van. A „szent”, illetve „szentség” szavak nem jelennek meg gyakran Hegel szótárában – ellenkezőleg –, viszont amikor felbukkannak, Hegel mindig a lelkiismeret és az egyéni cselekvés területével kapcsolatban használja őket. Míg az alkotmányról szóló írásban a termelő tevékenységekben való szabad kezdeményezés szentként kerül meghatározásra, a *Jogfilozófiában* éppúgy szent, mi több, „szentély, amelyhez hozzányúlni bűn lenne”, a lelkiismeret.¹⁵ A lelkiismeret és legmélyebb etikai-vallásos meggyőződéseinek megfoghatatlan volta a világtörténeti előadások bevezetésében nyer megerősítést, ahol is Hegel állítja és védelmezi az individuumok szubjektív – impulzusokban és meggyőzésekben kifejezésre jutó – oldalának kielégítésére vonatkozó végtelen jogot: „Ez a belső középpont, ez az egyszerű régiója a szubjektív szabadság jogának, az akarás, elhatározás és cselekvés fészke, a lelkiismeret elvont tartalma, az, amiben az egyén bűne és értéke, örök ítélete van bezárva, érintetlen marad és távol van a világtörténet hangos lármájától s nemcsak a külső és időleges változásoktól,

¹¹ Hegel: *Gesammelte Werke (GW) 5. Schriften und Entwürfe (1799-1808)*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1998, 161. skk.

¹² GW 5, 170. sk.

¹³ GW 5, 173.

¹⁴ GW 5, 175.

¹⁵ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Id. kiad. 153. 137. §, megjegyzés: „A lelkiismeret kifejezi a szubjektív öntudat abszolút jogosultságát, nevezetesen azt, hogy *magában és önmagából* tudja, mi a jog és kötelesség [...]” E kijelentést tekinthetjük úgy, mint a radikális individualizmus példáját és ellenoltárként szolgál ahhoz képest, amelyik azt mondja ki: „Hogy *mit* kell tennie az embernek, *melyek* a kötelességek, amelyeket teljesítenie kell ahhoz, hogy erényes legyen, könnyen megmondható egy erkölcsös közösségben – nem kell mást tennie, mint amit viszonyaiban előzetesen megmutattak és megmondtak neki, és ami közismert” – ami viszont a kommunitarizmus mottója lehetne.

hanem azoktól is, amelyeket magának a szabadságfogalomnak abszolút szükségszerűsége hoz magával.”¹⁶

Nem is lehetne másként, hiszen Hegel egész etikai-jogi és szociálpolitikai filozófiája a jog egy tágabb fogalmára épül. Míg a szorosabb értelemben vett jog (a magán- és közjog) a polgári- és büntetőbíráskodást, valamint a törvények és intézmények rendszerét foglalja magában, amelyek a polgári társadalom és az állam életét szabályozzák, addig a tágabb értelemben vett jog a szabad és racionális akarat megnyilatkozása. A jog terepe ugyanis *a szellemi*, aminek a szabad akarat a kiindulópontja: ezért alkotja a szabadság a jog „szubsztanciáját és meghatározását”,¹⁷ illetve olyan egységes fogalmat, amelyre a jog világa támaszkodik. Ilyenformán a jog az interszjektív viszonyok egész területét lefedi: azokat, amelyeket a magánjog határoz meg és szabályoz; a morális megkülönböztetéseket, amelyek szándék és megvalósított tett, bűn és felelősség, jó és rossz párosai szerint tagolódnak; a közjogot, amely a családi viszonyokat, a gazdasági kapcsolatokat, valamint a közigazgatási és igazságszolgáltatási aktusokat szabályozza, egészen a nemzeti és a nemzetközi politikáig.

E tágabb értelemben joginak nevezett területen belül, amely tartalmát illetően megegyezik az objektív szellem tanával és Hegel egész gyakorlati filozófiájával, mindegyik mozzanatnak megvan a maga saját különös joga, hiszen a szabadság megvalósítása komplex folyamatának egy vagy néhány aspektusát juttatja kifejezésre. „A jog” ezért különféle „jogokat” foglal magában, amelyek a szabad akarat különös sajátosságait fejezik ki. Ezért állítja Hegel, hogy a formális jogi, a morális és a politikai-intézményes jogok összeütközésbe kerülhetnek, és éppen annyiban tudnak összeütközésbe jutni egymással, „amennyiben ugyanazon a vonalon állnak mint jogok”.¹⁸ Tehát a jogi-morális és szociális-politikai valóság egésze egy általános jogra támaszkodik: e szemszögből nézve semmiféle nehézséget nem jelent számomra annak elfogadása, hogy a hegeli rendszert holizmusként jellemezzük. E komplex valóság, melyet egyetlen alapelv tart fenn – a szabad szellem, amely akarat és intelligencia¹⁹ – a jogok olyan sokaságának ad otthont, amelyek fennállhatnak egymás mellett, de konfliktusba is kerülhet-

¹⁶ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 80.

¹⁷ Ennek a szabad akaratnak (*A jogfilozófia alapvonalai*, 4. §) a mozzanatai az abszolút egyetemesség, önmagának tiszta gondolása (i. m. 5.§), az én végességének konkrécioja céljaihoz való viszonyában (i. m. 6. és 9. §), illetve az önrendelkezés egyedisége, amely magánál marad a magával való azonosságban (i. m. 7. §). Ebben az önmagára való vonatkozásban az akarat szabad: „Csak ebben a szabadságban teljességgel *magánál* van az akarat, mert egyes-egyedül csak önmagára vonatkozik, s ezzel elesik minden *függőségi* viszony valami *mástól*.” I. m. 54. 23. §.

¹⁸ I. m. 59. 30. §, megjegyzés.

¹⁹ Vö. F. Menegoni: *Soggetto e struttura dell'agire in Hegel*. Padova, 1995.

nek egymással, mivel az egyetlen szabadság különböző aspektusait fejezik ki. Olyan holizmusról van ezért szó, mely megőrzi magában a különös jogokat.

Elfogadva, hogy valamennyi jogban ugyanaz a szabadság foglaltatik benne, kérdés, miként viselkedjünk és hogyan ítéljünk, ha a szűkebb értelemben vett formális jog a lelkiismeret jogával kerül konfliktusba, vagy pedig az utóbbi fordul az állam törvényei ellen? Hegel specifikus problémákkal kapcsolatban foglalkozik e nehézségekkel. Az egyik ilyen például a jó Szent Krispin esete, aki egy törvényellenes, bár a társadalmi szolidaritás síkján érdemdús cselekedetet követ el, midőn bőrt csen, hogy belőle cipőt készítsen a szegényeknek, minek következtében a büntetőjog elítéli őt, míg a római egyház szentté avatja.²⁰ Ennél jelentősebb az etikai parancsok és a valamely társadalomban érvényes törvények közötti ellentét, amelynek emblematisz ábrázolása Antigoné Kreón elleni lázadása, ahol az egyik az etikai-vallási alapelvek, a másik pedig a kormányon lévő által kibocsátott törvény megjelenítője. Az egymással szembeállított jogoknak mindkét esetben – függetlenül a sorstól, mely azokra vár, akik kifejezik őket – egyaránt jogosultságuk van. Ezért Antigoné és Kreón „az erkölcsi szférában lejátszódó tragédia” örök ábrázolója, melynek mindegyik részében „[...] az igazi és abszolút viszony az, hogy az egyik komolyan áttűnik a másikba, egymással testközelben kapcsolatban vannak és egymás számára kölcsönösen a komoly sorst jelentik [...]”²¹

Szophoklész verssorai ezekben az alakokban egyszer és mindenkorra rögzítették a mindenkor időszerű konfliktust vér és kegyelet íratlan törvényei, valamint az állam írott törvényei között, mely utóbbiakat rendeletekkel védelmezik és erőszakkal juttatnak érvényre. Bármekkora is az Antigoné vallomása iránti csodálatunk – aki elismeri, hogy hibázott, mert nem tartotta tiszteletben az érvényes törvényt, de aki nem tagadja tettét, amellyel kezdettől fogva létező szabályokat védelmezett²² –, a modern világ nem állhat meg annál a megállapításnál, hogy olyan alapelvek vagy személyek, akiknek ugyanolyan jogaik vannak, permanens, feloldhatatlan konfliktusra vannak kárthatva. Ha nem valamiféle apokaliptikus önpusztító szándék hajtja őket, akkor a helyi közösségeknek, valamint a nem-

²⁰ Vö. pl. Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts. Berlin 1819/1820*, nachgeschrieben v. R. Ringier, hrsg. v. E. Angehrn, M. Bondeli, H. N. Seelmann. *Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, Bd. 14, Hamburg, 2000.

²¹ Hegel: A természetjog tudományos tárgyalásmódjai, helye a gyakorlati filozófiában és viszonya a pozitív jogtudományokhoz. In uő: *Iffjúkori írások*. Válogatás. Ford. Révai Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 209–310, 278.

²² Idézet Szophoklész *Antigonéjából*: Kreón kérdezi: „De szólj te, csak beszédedet rövidre fogd:/ Tudtad, hogy ezt megtenni megtiltottam én?” Antigoné így válaszol: „Tudtam [...] Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő/ Lehet, mely engem istenek nem változó/ Íratlan törvényét áthágni kényszerít./ Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az/ De nincs ember, ki tudná, hogy mióta áll.” Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. In *Görög drámák*. Európa, Budapest, 1985.

zeti és nemzetközi szervezeteknek (akár kormányokéi, akár nem) keresniük kell a konfliktusok megoldásának útját. Hegel a modern társadalmat marcangoló konfliktusok gondolkodója, ugyanakkor viszont megoldásuk szükségszerűségének gondolkodója is, mindenekelőtt pedig a mi társadalmunk gondolkodója, amelynek alapelveit, valamint a benne rejlő lehetőségeket és kockázatokat egyedülálló erővel fogalmazta meg.

3. A jogi személy

Ebben az összefüggésben úgy látom, hogy azon alapok egyike, amelyeken Hegel teljes gyakorlati filozófiája nyugszik, a szabadság túllontúl tágra szabott fogalmához képest valami ennél specifikusabb által jut kifejezésre, ami már az objektív szellem első fokán megjelenik, vagyis az elvont és formális jogban:²³ ez pedig a jogi személy. Míg a személy általános meghatározása azt mondja ki, hogy az én egy „ez”, aki gondolkodik magáról, megszabadul a természetességtől és végtelen, egyetemes és szabad szellemnek, vagyis személynek, elvont és szabad énné tudja magát,²⁴ addig a jogi személy definíciója jóval korlátozottabb és meghatározottabb, ráadásul Hegel egyetlen felhívással mondatja ki: „*Légy személy és tiszteld a többiek mint személyeket*”.²⁵ Hegel és általában a klasszikus német filozófia szókincsében a „légy személy” felszólítás azt jelenti: töltsd be rendeltetésedet mint eszes és a szabadságra képes lény; a „tiszteld a többiek mint személyeket” pedig azt jelenti, tarts tiszteletben mindent, ami az övék, testi valójukon kezdve. A személy ezért maga után vonja az élet és az egyéni szabadság védelmét, mind annak kizárásával, ami ezt az individualitást tagadja, a jogtalanságtól a bűncselekményig, a kihasználástól a szabadságtól való megfosztásig vagy annak korlátozásáig. Így tehát az emberi jogok mindegyikét a jogi személy fogalmára lehet visszavezetni.²⁶ Sokatmondó, hogy egyetlen pozitív parancs fejezi ki ezt a fogalmat, amellyel az egész elvont jogban találkozunk, amelyben viszont túlnyomórészt negatív parancsok (tehát tilalmak) és negatív cselekedetek (a törvénybe ütköző dolgok különféle formái) az uralkodók.

²³ Az objektív szellem első mozzanatának formális és elvont karaktere lényegében azzal kapcsolatos, hogy benne el kell tekintenünk a szubjektív indítékoktól (érdek, hasznosság, szándék stb.), míg a második mozzanat formalizmusa a szubjektumnak a tudáshoz és akaráshoz való jogához kötődik (a megfontolás és a szándék joga), vagyis olyan jog, mely el van választva a cselekvés materiális oldalától. Vö. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Id. kiad. 153. sk. 137. §.

²⁴ I. m. 61–63. 33. §.

²⁵ I. m. 67. 36. §.

²⁶ Ebben a vonatkozásban egyetértek M. J. Siemek ítéletével, aki szerint az elvont jog a modern kor szabadságának első és legfontosabb dimenziója, illetve a modern erkölcsiség lényegét képezi. Uő: *Von Marx zu Hegel. Zum sozialpolitischen Verständnis der Moderne*. Königshausen & Neumann, Würzburg 2002, 158. sk.

Ám hogyan is jut el Hegel a jogi személy meghatározásához? Bizonyval szerepe van ebben a modernitás jogi hagyományai ismeretének és kritikájának is. Ezek mégsem elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzák a keletkezését és a fontosságát ennek a fogalomnak, amelyet inkább úgy kell tekintenünk, mint a különöstől való elvonatkoztatásnak és az önreflexió elméleti műveletének eredményét, a birtok és a tulajdon fogalmaiból kiindulva, amelyek a magánjog alapját képezik. Az individuum a dolgokhoz való viszonya révén lép kontaktusba a külső objektivitással;²⁷ a tulajdon eszköze révén jut öntudatához mint olyasvalaki, akinek joga van dolgokhoz, és ennek tudatát az „*elvont enyém*” fogalma segítségével fogalmazza meg, amelynek révén az akarat a dologba helyezi magát. De az individuális akarat csak a szerződésben kerül szembe más akaratokkal. A szerződésben – amely olyan jogi aktus, amelynek meghatározott tulajdonságai és tartalmi vannak – kibővül az „*elvont »enyém«*” fogalma, és „*közös »enyém«*” lesz,²⁸ olyan „enyém”, amelyet más énekel közösen birtoklok, és amely az én éneket és mások énjét ama különböző természetű dolgok sokaságával hozza vonatkozásba, amelyek a külvilágot alkotják. A szerződésben a szerződő feleket tulajdonosokként azonosítják, és azok teljes tudatában vannak jogi identitásuknak. Az individuális jogi szubjektum identitása a sok jogi szubjektum közösségével való szembesülés eredménye. A jogi személy tehát nem csupán egy meghatározott „ez”, és nem is csak egy egyetemes és szabad én, hanem olyan individuum, aki identitásának tudatára ébred, amikor az emberek közötti kapcsolatok összefüggésébe bocsátva találja magát, mely kapcsolatok a dolgok akarásának viszonya révén fonódnak össze egymással.

Ennek az identitásnak az individuális akarat oldaláról való tudata teszi az akaratot „szubjektív” akarattá. Ez az öntudat azonban nyomban a megfontolások olyan új frontját nyitja meg, amelyek során újabb jogokat veszünk figyelembe. Ezek már nem formális jogok, hanem a szubjektív vagy morális akarat jogai, vagyis az olyan lelkiismeret jogai és kötelességei, amely utánagondol önnön identitásának. A megfontolások ezen újabb fajtájához való átmenet során azonban nem tagadjuk a jogi személy alapelvét – „*Légy személy és tiszteld a többieket mint személyeket*” –, hanem ellenkezőleg, az a folyamatosság egyik elemét képezi.

4. A morális szubjektivitás

Ha a helyzetet az akarat szubjektív álláspontjáról szemléljük, akkor új konstellációja áll elő a meghatározásoknak, amelyek ily módon hozzájárulnak a morális szubjektum identitásának kialakulásához. Az utóbbi tudása és tettei révén tud

²⁷ Hegel: i. m. 70. sk. 42. §.

²⁸ I. m. 126. 104. §.

magáról. A szubjektivitás tudásának és akarásának joga azt mondja ki, hogy az Én intelligencia és tudat (vagyis tud a dolgokról), ugyanakkor pedig akarat, abban az értelemben, hogy képes a tervezésre és célok megvalósítására: öntudat és önrendelkezés; ez alkotja identitását mint szabad szubjektív akaratét.

Ha Hegel megállt volna ezen a ponton, semmivel sem ment volna túl Kantnak a tiszta gyakorlati észről alkotott felfogásán. A tovább vezető lépést egyrészt az teszi lehetővé, hogy Hegel rávilágít az akarat véges összetevőire. E végesség a személyes én (*Selbst*) és a külső, dolgokból és más akaratokból álló valóság közötti különbségben rejlik. Másrészt azonban Hegel a szubjektivitás eldologiasított és statikus felfogását²⁹ illeti bírálattal, amiből egyértelműen a szubjektum identitásának önreflexív összetevője származik. Ez ugyanis nem csupán öntudat és önrendelkezés, hanem, sokkal konkrétabban, „*cselekedeteinek sora*”.³⁰ Az egyén nem valamiféle mozdulatlan pont, amelyen a predikátumok úgy kapaszkodnak, mint valami tartóoszlopon. Ha az élőlény kitüntetett jege a mozgás, úgy a személyes én (*Selbst*) teljességgel kibontakozott mozgás és alakulás (*Werden*), örökös nyugtalanság. Ezért a személyes én csak ott valóságos, ahol létezik ez a mozgás, vagyis a nyelvben és a cselekvésben. Saját terveinek és szándékainak megfogalmazása, valamint a saját cselekedeteiért viselt felelősségének és kötelezettségeinek elismerése révén, a követni kívánt célok megállapítása és kifejezése révén lesz a személyes én olyan énné, amelynek értéke van, cselekvése pedig így lesz véghezvitt tett.

A cselekvés visszavonhatatlan folyamat, olyan tett, amely arra kényszeríti az egyest, hogy kilépjen abból az elszigeteltségéből, amelynek védelmében az illető cselekedetet tervezte és akarta. A cselekvés arra készíti az egyest, hogy belépjen a más egyénekhez fűződő viszonyok hálózatába, valamint arra, hogy számoljon a külső világgal, amelyben a véletlen és a szabályok összefonódnak és összekeverednek egymással. Az egyes akarata csak azért valóságos és létező, szubjektív és konkrét, mert rendelkezik önmagával, amikor más szubjektumokkal kerül szembe, hiszen valamely külső céllal és mások akaratával áll kapcsolatban, amikor azt kérdezi: mit kell tennem? milyen következményekkel jár majd cselekedetem? meddig terjed majd felelősségem? A terv, a szándék, a felelősség, a beszámíthatóság, az anyagi jólétre vagy a morális jóra való törekvés: ezek mind olyan meghatározások, amelyek az individuális cselekvő lelkiismerethez vezetnek. Hiba azt feltételezni, hogy e meghatározások kizárólag a lelkiismeret belső bírósága elé

²⁹ Ez ama naiv gondolkodás kritikája, amely úgy képzei el a szubjektumot, mint valami szilárd bázist, amelyhez valamilyen tartalmat kapcsolunk. *A szellem fenomenológiájának* előszavában Hegel az efféle okoskodással a szubjektumnak mint mozgásnak és létrejövésnek a gondolatát állítja szembe: ez a „mozgó és meghatározásait magába visszavevő fogalom”. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 39.

³⁰ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Id. kiad. 142. 124. §.

tartoznak, ahhoz a belső világhoz, ahol Kant morálja szerint az ész az egyetlen bíró, egy olyan világhoz, amelyben többet nyom a latban a cselekedetet meghatározó belső indítékok közötti különbségtevés, mint a megvalósított tettek. Hegel etikai-politikai filozófiájának ezt a moralitáshoz való közepső átmenetét többnyire az olyan morális felfogások formalizmusán gyakorolt bírálatként tolják félre, amelyek – Kant filozófiájával kezdve – a lelkiismeret belső bíróságát teszik meg alapelvüknek. Ezt az értelmezést ennek a résznek a tragikus lezárása hagyná jóvá, ahol a morálnak az immorálisba való hanyatlása a lelkiismeretet a radikális rossz szakadékába löki, ami Kantra emlékeztet.

Valójában azonban a moralitás meghatározásai nem alkotnak valamiféle, az egyéni érzés és akarás elemzésének szentelt zárójelet a jog és az erkölcsiség között: a morális álláspont sajátossága ugyanis az egyes individuumok cselekvésének és e cselekvés lehetséges kihatásainak pontos meghatározása. A moralitás, az általa implikált cselekvésmérettel együtt, nem valamiféle véletlen vagy idegen test Hegel gyakorlati filozófiájában, hanem annak egyik sarkalatos pontja.

A cselekvést mozgató indítékokra, érdekekre és célokra irányuló reflexió közvetlenül Hegel gyakorlati filozófiájának kellős közepébe vezet, mert az egyén, az egyes valóságos ember csak úgy létezik, mint „művelt ész, amely *tette* magát azzá, ami *magánvalósága* szerint”.³¹ Az individuum csakis a cselekvés révén tesz szert arra a létre, amely globális személyiségét, *valakiségét* jelenti – ha megengedik, hogy ebben az összefüggésben a Heidegger által *A fenomenológia alapproblémáiban* megalkotott kifejezéshez folyamodjunk.

5. Egyén és közösség

Ennek az oldálnak olyan kihatásai vannak, amelyek messze túlmennek az egyéni morál megfontolásain, és ez a megközelítés eltérő ábrázolásokra ad alkalmat az egyesek és azon közösségek viszonyát illetően, amelyekhez az egyesek tartoznak.

A „magányos én (Selbst)” a többi egyes ének sokaságától elválasztva a „valóság nélküli erőtlén én”,³² és a lényegi szabadságnélküliség szférájában él, mert meg van gyökerezve az alapvető szükségletektől való függőségben, és ki

³¹ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Id. kiad. 19. Vö. „Közvetlen valóságában [a szellemi egyén] az életben, tetteiben, lemondásaiban, kívánságaiban és törekvéseiben csupán töredékesen jelenik meg, és jelleme mégis cselekedeteinek, szenvedésének teljes sorából ismerhető csak meg. E sorban, mely realitását alkotja, az egy pontba koncentrált egység nem látható és nem ragadható meg valamiféle összefoglaló centrum gyanánt”. Hegel: *Vorlesungen über die Ästhetik*. [Werke, Bd. 13.] Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986, 195.

³² Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Id. kiad. 342.

van szolgáltatva a véletlennek. Ennek oka egyrészt az egyes közvetlen élet természetességében rejlik, amit Hegel a szubjektív szellem *Enciklopédia*-beli ábrázolásában fejt ki részletesen, másrészt pedig a lelkiismeret pusztító lehetőségeiből adódik, amely, ha akarja, látszattá redukálhatja a jogokat és a kötelességeket.³³ Ez az a helyzet, amelyet Hegel *A szellem fenomenológiája* „Kinyilatkoztatott valóság” fejezetének bevezetésében káprázatos összegző képességgel ír le két állításban: az egyik a komikus irónia csúcsát fejezi ki, és azt mondja: „az én az abszolút lény”, a másik pedig, amely ebben az összefüggésben az előbbi rettenetes ellenpontját képezi, Isten halálát nyilvánítja ki.

A két megfogalmazás az individualista szubjektivizmus lehetséges elfajulásait mutatja meg, melyeket csak azáltal lehet feltartóztatni, ha egy olyan rendre térünk át, amelyben az egyes egyének autonómiára való törekvései egy közös feladaton való együttműködéssé állnak össze. Ebben a helyzetben, amely kiteljesíti Hegel gyakorlati filozófiájának kifejtését, van végül két jog, az erkölcsi szubsztancia joga, valamint az egyének joga különösségükhöz.³⁴ Ez egy olyan egységes, teleológiai jellegű összefüggésen belül lehetséges ténylegesen, amelyben az egyesek óvják különösségüket, miközben együttműködnek valamely közös művön.³⁵ E mű valójában egy kettős munka terméke, amely egyrészt abban áll, hogy a jog által megtartassék a személy egyedisége és előmozdítottassék jóléte; másrészt pedig annak megakadályozásában, hogy a cselekvő különösségek valamiféle ellenőrizhetetlen centrifugális folyamatot indítsanak el az állami kormányzás segítségével.³⁶

E kettős munka, mely Hegel társadalom- és politikai filozófiájának egyik tartópillére, az etikai szubsztancia és az egyesek joga közötti kölcsönös elismerésen alapszik, úgy, hogy – a természetjog-tanulmány szavaival élve – minden egyes eleven kapcsolatban van a másikkal, és minden egyes a legigazabb sorsot jelenti a másik számára. Ha egy közösség életében olyan állapotok valósulnak meg, amelyek garantálják az egyesek szabadságát és önmegvalósítását, akkor mindenki „a választó reflexió nélkül”, „mint az *övé*” hajtja végre kötelességét.³⁷ Ez nem azt jelenti, hogy passzívan alávetik magukat, hanem csak azt, hogy lemondanak arról, hogy saját önkényüket és különös érdeküket a közjó elé helyezték. Az olyan társadalomban, amelyben a közérdekkel éppannyira törődnek, mint az egyesek érdekével, megvalósul az intézmények és az egyének közötti

³³ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Id. kiad. 160. 140. §, megjegyzés.

³⁴ I. m. 185. 154. §.

³⁵ „A modern államok elvének megvan az a roppant ereje és mélysége, hogy a szubjektivitás elvét a személyes különösség önálló szélsőségévé engedi tökéletesedni s egyúttal a szubsztanciális egységbe vezet vissza s így magában a szubjektivitás elvében tartja fenn ezt az egységet.” I. m. 269. 260. §.

³⁶ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* III. *A szellem filozófiája*. Id. kiad. 317. 537. §.

³⁷ I. m. 306. 514. §.

kölcsönös elismerés, mert az előbbieket csak az utóbbiak oldalának elfogadása által tesznek szert érvényességre, az utóbbiak pedig képviselve érzik magukat, és bizalommal válaszolnak.³⁸ „Az egyének *érzülete* a *tudás* a szubsztanciáról és arról, hogy minden érdekük azonos az egészszel; az pedig, hogy a többi egyes kölcsönösen csak ebben az azonosságban tudja magát és valóságos, a *bizalom* – az igazi, erkölcsös érzület.”³⁹

Hegel morális és politikai tanítása ebben az üzenetben teljesül ki, amely az olyan általánosságra való nevelésre hív fel, amelynek – mind az egyesek, mind pedig a közösség számára – egy „szubsztanciális tett” révén kell megmutatkoznia. Ott, ahol ez nem történik meg, egyértelműen hiányzik ez az egyetemesség, s vele együtt a kölcsönös jogok elismerése is. Ahogyan a személyes én, amely el van választva a közösség öntudatától, csak egy egyes személyes én, aki hangosan kikiálthatja ugyan a maga jogait, de érvényesíteni nem tudja őket, ugyanúgy az a kormányzat vagy nemzet, amelyik nem védi az egyesek különösségét, minden jogszerűségét elveszíti. Mivel – ahogyan a *Németország alkotmányáról* írt tanulmányok mutatják – a gondolkodás és a vállalkozás szabadsága szentnek számít, ezért az egyének ott, ahol ezt a szabadságot elnyomják, nem csupán joga, hanem kötelessége is, hogy ellenszegüljön azoknak az intézményeknek, amelyek nem ismerik el vagy nem védik az emberi jogokat.

Mindez egy utolsó megfontoláshoz vezet el bennünket. Hegel lehetőleg őrizkedik tőle, hogy azt a gondolatot ébressze, mely szerint az egyes és a közösség joga egyszer s mindenkorra érvényesítésre, netán megvalósításra került volna. Inkább egy olyan, mindig nyitott kölcsönhatásról van szó, amely a másikkal való találkozás és a vele való összeütközés révén zajlik, ahol a másik mindig valamilyen különbözőség hordozója. Saját személyes identitásunk tudata nem valamiféle pszichológiai, antropológiai vagy szociológiai önelemzési folyamat végeredménye, hanem épp e másság tapasztalatából fakad. Olyan tapasztalatról van szó, amely konstitutív mind az egyes ember, mind pedig a közösség sajátos mivolta és életformája szempontjából. Ezek annál erősebbek, minél több helyet képesek adni a másoknak, miközben bebizonyítják, hogy el tudják fogadni és tiszteletben tartani a tőlük különböző és az idegen identitását.

Az individualitás ugyanis abban áll, hogy „a máshoz való viszonyban fenntartja magát”;⁴⁰ „az egyéniség [...] az a tudat, amely által a *magánvaló-léttel bíró* éppannyira *más számára való*”,⁴¹ pontosan úgy, ahogyan a szabadságot is az a képesség adja, hogy önmaguknál maradjunk az abszolút másletben. A szel-

³⁸ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Id. kiad. 179. 147. §.

³⁹ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* III. *A szellem filozófiája*. Id. kiad. 307. 515. §.

⁴⁰ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Id. kiad. 131.

⁴¹ I. m. 200.

lem tipikus vonása, hogy csak akkor jut el igazságához, „az abszolút meghasonlottságban megtalálja önmagát”.⁴² Ahhoz, hogy mind az egyén, mind pedig a közösség különféle formái szabadnak nevezhessék magukat, szükségképpen nem csak a mássággal kell szembesülniük, hanem identitásukra és öntudatukra is szert kell tenniük, amennyiben mindegyik a saját abszolút másikjában talál újra magára. Azt, hogy milyen hosszú az út, amely még elválaszt minket e céltől, mindegyikünk saját maga tudja a legjobban.

Fordította Himfy József

⁴² I. m. 24.